

1921 een vijftal voorwaarden opstelde, waaraan een connaisseur van Rembrandt zou moeten voldoen. Bovendien diende stijlkritiek volgens hem niet op impulsieve emotionele reacties gebaseerd te zijn. Maar uiteindelijk raakte de kring zelf gespleten omdat Bredius eigen oordelen over schilderijen begon te herroepen. Waren eerdere twisten tussen de deskundigen soms weinig verheffend en persoonlijk van toon, het volgend jaar werd een dieptepunt bereikt toen Hofstede de Groot, die zich al voordien had verzet tegen hyperkritische vakgenoten en 'chemische' onderzoeken of doorlichten van schilderijen had afgewezen, in open brieven Bredius' levensgenoot, de jonge kunsthistoricus Kronig, afschilderde als diens kwade genius.

Deze verkorte weergave van het boek laat hopelijk zien hoe Scallen de verstrengeling van emotionele, financiële en andere elementen aan de hand van de publicaties en archiefstukken in deze periode scherp weet te onderscheiden. Breedvoerig geeft zij de discussies weer en legt regelmatig de vinger op ongerijmdheden en inconsequenties in de argumentatie van de Rembrandtkenners en hun opponenten. Die uitgebreide behandeling heeft zij terecht gekozen, want er werd veel in het Duits geschreven en ook in Nederlandse kranten als *Het Vaderland* en de *NRC* gediscussieerd. Een internationaal publiek kan daar nu in het Engels kennis van nemen. Is er dan helemaal niets op het boek aan te merken? Toch wel. Het is merkwaardig dat in zo'n belangrijk boek de zwart-wit (!) illustraties lang niet altijd even mooi zijn afgedrukt. Intussen gaat de discussie voort. Er zijn nu nog tussen de 250 en 350 stuks Rembrandt. Maar het Rembrandt research project, dat sinds vele jaren in comitévorm een soort super *catalogue raisonné* van alle schilderijen voorbereidt, blijkt voor de laatste te verschijnen delen tot een nieuwe, ruimere benadering van het fenomeen besloten te hebben. Rembrandt blijft fascineren.

E. O. G. Haitsma Mulier

D. J. Wolfram, *Vrij van wat neerdrukt en beklemmt. Staat, gemeenschap, sociale politiek 1870-1918* (De natiestaat. Politiek in Nederland sinds 1815; Amsterdam: Wereldbibliotheek, 2003, 206 blz., €24,90, ISBN 90 284 2015 0).

Dit is een boek met een interessante visie op de verhouding tussen staat en burger in de negentiende en vroege twintigste eeuw, met name waar het gaat om de aard van de sociale wetgeving en de verhouding tussen landelijke en plaatselijke sociale politiek. Het boek is een van de resultaten van het onderzoeksprogramma 'De natiestaat. Politiek in Nederland sinds 1815.' Wolfram beschrijft in min of meer chronologische volgorde de totstandkoming van een aantal hoekstenen van het sociaal beleid in het laatste kwart van de negentiende en in de vroege twintigste eeuw. Achtereenvolgens zijn er hoofdstukken over de armen- en gezondheidszorg, de arbeids-, ongevallen- en woningwet en als laatste de verzekeringen op het gebied van werkloosheid en pensioen. Daarbij komt zowel het denken over de sociale politiek aan bod als de vormgeving van die sociale politiek in wetten en regels. Het boeiende van deze aanpak is niet zozeer dat nieuwe informatie over het landelijke beleid wordt gegeven, maar de manier waarop Wolfram reeds bekende en nieuwe informatie gebruikt. Hij laat zien dat er wel sprake is van een toenemende staatsinterventie, maar dat deze ontwikkeling als het ware plaatsvindt tegen wil en dank van die overheid zelf en heel specifiek van karakter was. De armenwet van 1854 was al bepaald geen voorbeeld van krachtige staatsinterventie en evenmin gold dit voor de openbare gezondheidszorg, zoals vastgelegd in de gezondheidswetten van 1865. Ook het oplossen van de sociale kwestie werd niet beschouwd als een taak van de landelijke overheid. Langzamerhand gloorde echter het inzicht dat de staat wel iets moest doen, maar de oplossing

werd gezocht in een wetgeving die een stelsel van verplichte verzekeringen vorm gaf. Met andere woorden, het uitgangspunt bleef een gelimiteerde rol van de staat en dominantie van het particulier initiatief. Wolffram concludeert dat alle sociale wetgeving die tussen 1870 en 1918 tot stand kwam te beschouwen is als 'minimaal noodzakelijke interventies ten gunste van een optimale ontwikkeling van de sociale verzekeringen.' (169) De burger moest dus premie betalen voor voorzieningen, die werden niet uit de collectieve middelen gefinancierd. De scherpe kantjes van het *laisser faire* verdwenen langzamerhand wel wat, maar tot 1918 bleef de overheersende opvatting dat de staat slechts beperkt verantwoordelijk was ten aanzien van de maatschappij.

Op lokaal niveau is het echter een heel ander verhaal. De gemeenten werden veel meer geconfronteerd met de sociale ellende die industrialisatie en urbanisatie met zich meebracht dan de Haagse heren, waardoor de gemeentelijke bestuurders veel minder huiverig waren voor overheidsinterventie. De gemeenten liepen als het ware voor de troepen uit. Wolffram laat overtuigend zien hoe nuttig de confrontatie van landelijke denkbepelden en wet- en regelgeving met de gemeentelijke sociale politiek is. Ondenkbaar vooralsnog op landelijk niveau waren gemeentelijke regelingen over bijvoorbeeld de volksgezondheid en openbare hygiëne, steun aan gemeentelijke werkloosheidsfondsen of het instellen van een minimumloon. Bovendien gaf de woningwet van 1901 vooral de lokale overheid een krachtig instrument in handen om in te grijpen in de stadsontwikkeling. De exploitatie van de nutsbedrijven was evenzeer een teken dat de gemeenten helemaal niet alles maar wilden overlaten aan het particulier initiatief, integendeel. Het vernieuwende en interessante aan dit boek is de aandacht voor de gemeentelijke politiek binnen de speelruimte die de nationale sociale wetgeving bood. Vanzelfsprekend kan Wolffram wat betreft die analyse van de gemeentelijke politiek niet veel meer doen dan verwijzen naar de schaarse lokale studies op dit gebied, naast het voor deze studie uitgevoerde onderzoek naar de gemeentelijke politiek van Haarlem en Groningen.

Het boek levert dus veel moois op, maar de lezer blijft na de laatste bladzijde toch achter met een licht gevoel van onvrede. De smalle basis van het lokale onderzoek maakt het boek enigszins onevenwichtig: het accent ligt sterk op de landelijke politieke discussies, waarvan de hoofdlijnen wel bekend zijn, terwijl tegelijkertijd duidelijk wordt dat de botsing tussen privé-initiatief en de staat elders plaatsvond, namelijk in de gemeenten. Van dit proces weten we vrijwel niets, dus een nadrukkelijker focus op de gemeentelijke politiek zou meer nieuws hebben opgeleverd. Misschien was het oorspronkelijk wel de bedoeling om een betere balans te krijgen tussen staat en lokale overheid, maar is het daarvan niet gekomen, gezien de arbeidsintensiteit van dergelijk onderzoek. Nu moet de lezer het doen met de laatste zinnen van het boek: 'Zij [de lokale overheden] gaven de stoot tot de nieuwe fysieke inrichting van de maatschappij, eerst van de stad, later van de regio en het land. Maar dat is een ander verhaal. Wordt vervolgd.' (172) Het wachten is dus op een vervolg, waarin het accent ligt op de gemeentepolitiek. In elk geval is de aanzet die in dit boek is gegeven interessant genoeg om daar met veel belangstelling naar uit te kijken.

Boudien de Vries

M. Metze, *Anton Philips 1874-1951. Ze zullen weten wie ze voor zich hebben* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 2004; Amsterdam: Balans, 2004, 622 blz., ISBN 90 5018 612 2).

Op initiatief van het Prins Bernhard Cultuurfonds zijn in de afgelopen jaren een tiental